

Veileder til opplæringsloven kapittel 9a – elevenes skolemiljø

Forord

Denne veilederen informerer om hvordan bestemmelsene i opplæringsloven kapittel 9a skal forstås. Lovbestemmelsene i kapittel 9a er av overordnet karakter. De gir ikke detaljerte krav til de enkelte miljøfaktorene. Det vil derfor være nødvendig å forholde seg til andre lover, forskrifter og veiledninger, i første rekke lov 19. oktober 1982 nr. 66 om helsetjenesten i kommunene (kommunehelsetjenesteloven) med forskrift 1. desember 1995 nr. 928 om miljørettet helsevern i barnehager og skoler. Veiledningen viser til ulike andre veiledninger og andre kilder til kunnskap om skolemiljø og skolemiljøarbeid.

Innholdsfortegnelse

Veileder til opplæringsloven kapittel 9a – elevenes skolemiljø	1
<i>Forord</i>	1
<i>Innholdsfortegnelse.....</i>	2
<i>Det grunnleggende kravet til skolemiljøet – opplæringsloven § 9a–1</i>	4
Alle elever har rett til et godt skolemiljø	4
Skolemiljøets virkning på elevenes helse, trivsel og læring.....	4
§ 9a–1 – en overordnet norm.....	4
<i>Det fysiske skolemiljøet – opplæringsloven § 9a–2.....</i>	5
Hva er det fysiske skolemiljøet?	5
Innemiljøet:	5
Utemiljøet:.....	5
Krav til det fysiske miljøet	5
Det overordnede kravet i opplæringsloven § 9a–1	5
Det generelle kravet i opplæringsloven § 9a–2 første ledd	5
Kravene i forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler	6
Særlig om krav til utearealet (det fysiske utemiljøet).....	6
Er kravene oppfylt ved skolen?	7
Hva kan aksepteres?	7
Elever med allergier og annen overfølsomhet	7
Det fysiske skolemiljøet skal være i samsvar med faglige normer.....	7
Fagmyndigheter med ansvar for statlige retningslinjer.....	8
Unntaket fra kravet om at skolemiljøet må være i samsvar med de normerte retningslinjene.....	9
Alle elever har rett til tilpasset arbeidsplass	9
Elever med funksjonshemninger.....	9
<i>Det psykososiale miljøet</i>	10
Hva er det psykososiale miljøet.....	10
Kravene til det psykososiale miljøet.....	10
Det overordnede kravet i § 9a–1	10
Opplæringsloven § 9a–3.....	11
Personalets handlingsplikt overfor krenkende adferd.....	11
<i>Plikten til å behandle henstillinger og retten til å klage.....</i>	14
<i>Plikten til å behandle henstillinger fra elever og foreldre.....</i>	14
Henstillinger til kommunens miljørettede helsevern	15
Klageretten	16
Generelt om klageretten	16
Hvem kan klage?	16
Hva skal til for at man kan klage?	16

Hvordan klager man i praksis?	17
Hva skjer med klagen?	17
Fornyhet behandling hos skolen/skoleeieren	17
Klagesaksbehandlingen hos fylkesmannen	18
Nærmere om klage over vedtak eller manglende vedtak fra kommunens miljørettede helsevern.....	18
Hva skal man klage over – skolens/skoleeierens manglende tiltak eller kommunens miljørettede helseverns unnlattelse av å gripe inn overfor skolen? 18	
<i>Det systematiske arbeidet med skolemiljøet (internkontroll)</i>	19
Veiledninger, programmer m.v. til hjelp i skolemiljøarbeidet.....	20
<i>Elevdeltaking i skolemiljøarbeidet</i>	22
Generelt om elevdeltaking	22
Skolemiljørepresentantene	22
<i>Informasjonsplikt og uttalerett</i>	24
<i>Straff.....</i>	25
<i>Kapittel 9a omfatter også skolefritidsordningen.....</i>	26
<i>Forskrifter</i>	26
Forskrifter til opplæringsloven.....	26
Forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler.....	26
Forskrift om systematisk helse-, miljø- og sikkerhetsarbeid i virksomheter (internkontrollforskriften)	27
<i>Tilsyn.....</i>	27
Om tilsyn	27
Systembasert tilsyn	27
Ansvarlige tilsynsmyndigheter	28
Kommunestyret.....	28
Kommunestyrets myndighet til å gi pålegg	28
Fylkesmannen	28
Fylkesmannens myndighet til å gi pålegg	29
Forholdet mellom fylkesmannen og det kommunale tilsynet.....	29
Helsetilsynet i fylkene (tidligere fylkeslegen).....	30
Arbeidstilsynet	30
Straff som sanksjon.....	30
<i>Dispensasjon fra kravene.....</i>	30
Klage hvis det er gitt dispensasjon etter forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler?.....	31
<i>Lenker til eksterne ressurser:.....</i>	31

Det grunnleggende kravet til skolemiljøet – opplæringsloven § 9a–1

§ 9a–1 Generelle krav

Alle elever i grunnskolar og vidaregåande skolar har rett til eit godt fysisk og psykososialt miljø som fremjar helse, trivsel og læring.

Alle elever har rett til et godt skolemiljø

Opplæringsloven § 9a–1 sier at "alle elever i grunnskolar og vidaregåande skolar har rett til eit godt fysisk og psykososialt miljø som fremjar helse, trivsel og læring." At elevene har en rett innebærer at skoleeierens økonomi ikke er relevant for hvorvidt retten skal oppfylles eller ikke.

Retten gjelder både det fysiske og det psykososiale miljøet.

Skolemiljøets virkning på elevenes helse, trivsel og læring

Bestemmelsen understreker at det avgjørende i loven er hvilken virkning skolemiljøet har på elevene, og ikke hvorvidt de enkelte sidene ved miljøet tilfredsstillende målbare verdier. Målinger og observasjoner av miljøet er likevel viktige, fordi de kan si noe om hvilken virkning de forskjellige miljøfaktorene kan ventes å ha på elevenes helse, trivsel og læring.

Skolemiljøet skal *fremme* helse, trivsel og læring. Dette innebærer at bestemmelsen ikke bare handler om å hindre plager og dårlig læring, men også om at skolemiljøet skal bidra positivt til elevens helse, trivsel og læring.

Det er også viktig å merke seg at det ikke bare er helsen som skolemiljøet skal fremme, men også trivselen og læringen. Dersom forhold i skolemiljøet skaper mistriivsel eller forringer læringen, er ikke dette i samsvar med loven.

- Et skolemiljø som fremmer helse: Et skolemiljø som ikke gir elevene skader, sykdommer eller helseplager av noe slag, og som positivt er med på å styrke elevenes fysiske og psykiske helse
- Et skolemiljø som fremmer trivsel: Et skolemiljø hvor alle elever kan trives og som bidrar til at skolen oppleves som et meningsfullt sted å være
- Et skolemiljø som fremmer læring: Et skolemiljø som gir elevene gode læringsbetingelser.

§ 9a–1 – en overordnet norm

Elevenes rett etter opplæringsloven § 9a–1 ligger til grunn for tolkningen av de øvrige bestemmelsene i kapitlet. Bestemmelsen har også betydning for tolkningen av de enkelte kravene i [kommunehelsetjenestelovens forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler](#). Der denne forskriften sier at noe skal være "tilfredsstillende", eller noe ikke skal overskride "et allment akseptert nivå", må dette ses i forhold til at elevene har rett til et skolemiljø som fremmer helse, trivsel og læring. Dersom for

eksempel luften i klasserommet er slik at elevene blir trøtte og uopplagte slik at det blir vanskelig å lære, vil dette ikke være "tilfredsstillende" etter kravet til innesklima i [forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler § 19](#).

Det fysiske skolemiljøet – opplæringsloven § 9a–2

Hva er det fysiske skolemiljøet?

Det fysiske skolemiljøet omfatter både skolens inne- og utemiljø:

Innemiljøet:

Det fysiske innemiljøet (innesklimaet) omfatter faktorer som luft, temperatur, lys- og strålemiljø, akustikk og mekanisk innemiljø. Se mer om innesklima på hjemmesiden til [Norsk Forum for Bedre Innemiljø for Barn](#).

Utemiljøet:

Utemiljøet omfatter blant annet lokalisering – med faktorer som støy og uteluft – utforming av utearealet, lekeapparater osv.

Krav til det fysiske miljøet

Det overordnede kravet i opplæringsloven § 9a–1

§ 9a–1 Generelle krav

Alle elevar i grunnskolar og vidaregåande skolar har rett til eit godt fysisk og psykososialt miljø som fremjar helse, trivsel og læring.

Bestemmelsene om det fysiske miljøet må ses i sammenheng med det overordnede kravet i § 9a–1. Det fysiske miljøet – inne som ute – skal være av en slik kvalitet at det fremmer helse, trivsel og læring. Forhold som skader elevene eller gjør elevene syke er klart i strid med loven. Men også dersom dårlig luftkvalitet eller for varme klasserom gir elevene hodepine eller gjør dem trette, vil dette være lovstridig.

Det generelle kravet i opplæringsloven § 9a–2 første ledd

§ 9a–2 Det fysiske miljøet

Skolane skal planleggjast, byggjast, tilretteleggjast og drivast slik at det blir teke omsyn til tryggleiken, helsa, trivselen og læringa til elevane.

Opplæringsloven § 9a–2 første ledd understreker at kravene til det fysiske miljøet ikke bare retter seg mot selve utformingen av skolebygget og skoleanlegget, men også driften av det. Selv om skolebygg og -anlegg er godkjent etter helseforskrifter og byggeforskrifter, er de daglige rutinene som renhold osv. viktige for kvaliteten på

skolemiljøet. Se nærmere om dette i § 9a–4 om systematisk arbeid for å fremme helsen, miljøet og sikkerheten til elevene (internkontroll). Se også § 9a–5 om plikten til å engasjere elevene i planleggingen og gjennomføringen av det systematiske skolemiljøarbeidet, og § 9a–6 andre ledd om å ta skolens råd og utvalg med i planleggingen og gjennomføringen av miljøtiltak ved skolen.

Kravene i forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler

Kravene til det fysiske skolemiljøet reguleres mer i detalj i kommunehelsetjenestelovens forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler. Se særlig følgende bestemmelser i forskriften:

[§ 9 om utforming og innredning,](#)

[§ 13 om rengjøring og vedlikehold,](#)

[§ 14 om sikkerhet og helsemessig beredskap,](#)

[§ 18 om røyking,](#)

[§ 19 om inneklima/luftkvalitet,](#)

[§ 20 om belysning og](#)

[§ 21 om lydforhold.](#)

Se også Helsetilsynets [veileder til forskriften](#). De normerte kravene i denne veilederen skal i utgangspunktet følges, se opplæringsloven § 9a–2 andre ledd. Veilederen kan lastes ned i sin helhet på <http://www.helsetilsynet.no/trykksak/ik-2619/ik-2619.pdf> eller bestilles i trykt versjon hos Sosial- og helsedirektoratet, trykksak@shdir.no. (Bestillingsnr. IK 2619)

Særlig om krav til utearealet (det fysiske utemiljøet)

De generelle kravene i opplæringsloven §§ 9a–1 og 9a–2 gjelder også skolens utearealer.

Følgende bestemmelser i forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler er særlig relevante for utemiljøet:

[§ 8 om beliggenhet](#)

[§ 9 om utforming og innredning](#)

[§ 10 om muligheter for aktivitet og hvile mv.](#)

[§ 13 om rengjøring og vedlikehold](#)

[§ 14 om sikkerhet og helsemessig beredskap](#)

Se også Helsetilsynets [veileder til forskriften](#).

Annet regelverk og informasjon som regulerer utearealet:

Miljøverndepartementets [forskrift om sikkerhet ved lekeplassutstyr](#), som er hjemlet i lov 11. juni 1976 nr. 79 om kontroll med produkter og forbrukertjenester (produktkontrollloven). Tilsynet føres av [Direktoratet for brann- og elsikkerhet \(DBE\)](#) (tidligere Produkt- og Elektrisitetstilsynet). På nettstedet har Avdeling for produkter (PRO) en oversikt over standardene som omhandler lekeplassutstyr og støtabsorberende lekeplassunderlag. Derfra kan man også laste ned brosjyren *Sikkerhetsfakta nr. 9 fra Produkt- og Elektrisitetstilsynet: Lekeplassutstyr*. Se også [Forskrift om grenseverdier for støy](#), hjemlet i lov

13. mars 1981nr. 6 om vern mot forurensninger og om avfall (forurensningsloven).

Er kravene oppfylt ved skolen?

Hvorvidt det fysiske skolemiljøet fremmer elevenes helse, trivsel og læring, må avgjøres konkret etter faglig skjønn. I helse-, miljø- og sikkerhetslovgivningen har man et såkalt føre-var-prinsipp, som også gjelder for skolemiljøet. Dette betyr at man ikke skal vente til ulykker, sykdom eller andre plager oppstår, men komme slike situasjoner i forkjøpet. Gjennom observasjoner og målinger kan man vurdere det konkrete skolemiljøets forventede virkning på elevene. Når man skal vurdere skolemiljøet og den forventede virkningen av det på elevenes helse, trivsel og læring, vil veiledningene og retningslinjene fra fagmyndighetene være nyttige og nødvendige. Se mer om dette nedenfor under § 9a–2 andre ledd. Se også § 9a–4 om det systematiske skolemiljøarbeidet.

Hva kan aksepteres?

Utgangspunktet må være at skolegangen ikke skal føre til skader eller plager av noen art. Risikoen for mindre enkeltskader som skrubbsår og annet som naturlig følger av lek og fysisk utfolding, kan skolen likevel vanskelig gardere seg mot. Det er heller ikke hensikten med bestemmelsene at skolen skal ha et miljø der risikoen for slike småskader er eliminert. Derimot vil andre, mindre plager som skader konsentrasjonen til elevene, som for eksempel å kjenne seg trøtte eller ha vondt i hodet på grunn av feil temperatur eller dårlig luft, være uakseptabelt. Dette er forhold som skolen har kontroll over, og som i utgangspunktet ikke er avhengig av elevenes adferd.

Elever med allergier og annen overfølsomhet

Det må understrekes at retten til et godt skolemiljø gjelder alle elever. Enkelte elever vil på grunn av allergier eller annen overfølsomhet reagere raskere på negativ miljøpåvirkning enn andre. Disse elevene vil for øvrig fungere som "røykvarslere". Dersom de blir plaget, vil dette kunne være et tegn på at flere elever vil bli plaget på lengre sikt om forholdene ikke blir bedret. Sykdom og plager utvikler seg ofte over tid, og det er derfor viktig å ta også mindre plager på alvor.

Det fysiske skolemiljøet skal være i samsvar med faglige normer

Opplæringsloven § 9a–2 andre ledd:

Det fysiske miljøet i skolen skal vere i samsvar med dei faglege normene som fagmyndigheitene til kvar tid anbefaler. Dersom enkelte miljøtilhøve avvik frå desse normene, må skolen kunne dokumentere at miljøet likevel har tilfredsstillande verknad for helsa, trivselen og læringa til elevane.

Etter opplæringsloven § 9a–2 andre ledd skal det fysiske skolemiljøet være i samsvar med de faglige normene som fagmyndighetene til enhver tid anbefaler.

Statlige fagmyndigheter har laget veiledende retningslinjer for inne- og utemiljø. Disse inneholder blant annet faglige normer som bygger på kunnskapen om hvilken

virkning ulike miljøfaktorer kan forventes å ha på helse, trivsel og læring. På grunnlag av denne kunnskapen gir de konkrete anbefalinger og grenseverdier. I retningslinjene er det lagt inn såkalte sikkerhetsfaktorer, for å ha marginer som tar hensyn til dem som er mer følsomme for eksempel for kvaliteten på inneklimate. Dersom skolen følger retningslinjene, er det gode muligheter for å unngå negative virkninger fra miljøet. Ved hjelp av retningslinjene kan man eventuelt slå fast at skolemiljøet ikke tilfredsstillers lovens krav *før* de negative virkninger inntreffer og skaden er skjedd.

Retningslinjene inneholder ikke alltid eksakte krav, men gir ofte en margin i forhold til det optimale, med absolutte minimums- eller maksimumsverdier som man må holde seg innenfor. Det er grunn til å advare mot å legge seg på minimumsverdien for mange forskjellige miljøfaktorer. Selv om man i og for seg er innenfor det tillatte for den enkelte miljøfaktor, vil en slik balansering på minimumsnivåene bety en fare for at skolemiljøet samlet sett ikke fremmer helse, trivsel og læring. Ved å holde seg godt innenfor er man mindre utsatt for variasjoner i miljøkvaliteten som kan inntreffe. Grunnkravet i § 9a–1 knyttes til *virkingen av miljøet på den enkelte eleven*, og ikke på miljøet som sådant. Dersom de faglige normene er fulgt, men man likevel finner at miljøet gir elevene plager, er ikke loven oppfylt.

Fagmyndigheter med ansvar for statlige retningslinjer

Sosial- og helsedirektoratet har en veileder til forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler. Denne finnes inntil videre på hjemmesidene til Statens helsetilsyn, og kan leses [her](#). Den kan også bestilles i papirversjon fra Sosial- og helsedirektoratet, på e-post trykksak@shdir.no. (Bestillingsnr. IK 2619)

Statens institutt for folkehelse har gitt ut [Miljø og helse - en forskningsbasert kunnskapsbase](#). Denne inneholder blant annet normer for [uteluft](#), [inneklimate](#), [støy](#), [stråling](#) og [avfallsbehandling](#). [Miljø og helse](#) er et sentralt verktøy for ansatte i offentlig forvaltning og andre interesserte som er opptatt av at beslutninger og uttalelser om miljø og helse bygger på best mulig kunnskap. (Du "blar" i den elektroniske versjonen ved å klikke på pilene nederst til høyre på siden.)

Statens institutt for folkehelse har også gitt ut [Anbefalte faglige normer for inneklimate](#).

Statens bygnings tekniske etat har utarbeidet retningslinjer i [veilederen](#) til plan- og bygningslovens [byggforskrift](#). Byggforskriften gjelder nybygg og tilbygg, og vedlikehold av bygg, jf. plan- og bygningsloven [§ 89](#).

Direktoratet for Arbeidstilsynet har gitt ut en veileder om [Klima og luftkvalitet på arbeidsplassen](#), bestillingsnummer 444. Normene er tilnærmet identiske normene fra Sosial- og helsedirektoratet og Statens institutt for folkehelse.

Unntaket fra kravet om at skolemiljøet må være i samsvar med de normerte retningslinjene

Opplæringsloven § 9a–2 andre ledd andre setning:

Dersom enkelte miljøtilhøve avviker fra disse normene, må skolen kunne dokumentere at miljøet likevel har tilfredsstillende verknad for helse, trivselen og læringa til elevane.

Opplæringsloven § 9a–2 andre ledds andre setning åpner for å velge andre løsninger enn det statens retningslinjer og veiledninger anbefaler. Retningslinjene viser hvordan kravene i loven kan oppfylles, men det er mulig å velge andre løsninger dersom disse vil gi samme eller bedre virkning. Behovet for lokale tilpasninger kan være en årsak til et slikt valg. Dersom man velger andre løsninger, har skolen/skoleeieren ansvar for å dokumentere at skolemiljøet likevel har en tilfredsstillende virkning på elevenes helse, trivsel og læring.

Alle elever har rett til tilpasset arbeidsplass

Opplæringsloven § 9a–2 tredje ledd første setning

Alle elevar har rett til ein arbeidsplass som er tilpassa behova deira.

Bestemmelsen svarer til den tidligere § 9–3 første ledd, første setning, som nå er opphevet.

Denne bestemmelsen gjelder alle elever, men vil særlig ha betydning for elever med ulike funksjonshemninger. Den innebærer at arbeidsplassen skal være slik at den ikke gir eleven skader eller plager i skjelett, muskler eller sanseapparat, og at den ikke hindrer elevens læring. Aktuelle forhold her kan være den ergonomiske utformingen og tilpassingen av stolen og leseputen. Elever som har problemer med syn eller hørsel, bør plasseres slik at de får best mulig utbytte av undervisningen.

Elever med funksjonshemninger

Opplæringsloven § 9a–2 tredje ledds andre setning:

Skolen skal innreist slik at det blir teke omsyn til dei elevane ved skolen som har funksjonshemmingar.

Tredje ledds andre setning sier at skolen skal innredes slik at det blir tatt hensyn til elever med funksjonshemninger. Bestemmelsen presiserer og utvider § 9a–2 tredje ledds første setning, slik at man ikke bare ser på arbeidsplassen i snever forstand. Skolen må innrettes slik at disse elevene ikke møter funksjonshemmende barrierer i noen del av skolemiljøet. Bestemmelsen gjelder for de aktuelle elevene ved skolen.

Det fysiske miljøet er en utfordring for elever med funksjonshemninger. Disse elevene skal kunne fungere i skolemiljøet uten at dette setter unødige grenser for læringen og livsutfoldelsen.

Bestemmelsen gjelder alle typer funksjonshemninger. Ikke alle funksjonshemninger er like åpenbare. Dette gjelder for eksempel syns- og hørselsvansker. For enkelte barn kan også allergier og annen overfølsomhet være sterkt funksjonshemmende. Bestemmelsen svarer til forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler [§ 9 andre ledd](#).

Når det gjelder krav til utformingen av nyere bygg, viser departementet til bestemmelsene i [teknisk forskrift](#) til plan- og bygningsloven, og [veiledningen](#) til denne.

Nyttige hjelpemidler for å bedre det fysiske skolemiljøet: Se under det [systematiske arbeidet for å bedre skolemiljøet](#).

Det psykososiale miljøet

Hva er det psykososiale miljøet

Med psykososialt miljø menes her de mellommenneskelige forholdene på skolen, det sosiale miljøet og hvordan elevene og personalet opplever dette. Det psykososiale miljøet handler også om elevenes opplevelse av læringssituasjonen.

Vi vet at mange faktorer virker inn på elevenes oppfatning av det psykososiale skolemiljøet. Det psykososiale miljøet vil være vanskelige å beskrive, og vil avhenge av den enkeltes subjektive opplevelsesverden. En lang rekke indre og ytre faktorer (sosiale, kulturelle, religiøse, økonomiske, utdanningsmessige og øvrige helsemessige forhold) er med i et komplisert samspill – mellom individ, gruppe/familie, miljø og samfunn – og har betydning for det psykososiale miljøet.

Kravene til det psykososiale miljøet

Det overordnede kravet i § 9a–1

§ 9a–1 Generelle krav

Alle elever i grunnskolar og vidaregåande skolar har rett til eit godt fysisk og psykososialt miljø som fremjar helse, trivsel og læring.

Ifølge opplæringsloven § 9a–1 har alle elever *rett* til et godt psykososialt miljø som fremmer helse, trivsel og læring.

Opplæringsloven § 9a–3

Opplæringsloven § 9a–3 første ledd

Skolen skal aktivt og systematisk arbeide for å fremje eit godt psykososialt miljø, der den enkelte eleven kan oppleve tryggleik og sosialt tilhør.

Denne bestemmelsen må ses i sammenheng med § 9a–4 om "systematisk arbeid for å fremje helsa, miljøet og tryggleiken til elevane (internkontroll)".

Elevene kan i skoletiden ikke i samme grad som voksne velge sitt miljø. Når det er i samfunnet si interesse at elevene gjennomfører utdanning, er det også samfunnets ansvar å gjøre sitt ytterste for å hindre at dette ikke oppleves negativt.

Skolen kan ikke ha full kontroll over elevenes adferd. Likevel er det en klar målsetting at skolemiljøet skal være fritt for destruktiv adferd, og skolen må arbeide aktivt mot dette målet. Skolen må sette seg konkrete mål for det psykososiale miljøet, og arbeide systematisk og planmessig for å nå dem, jf. opplæringsloven § 9a–4. Skolen må også ha klare rutiner for hvordan problemer som for eksempel mobbing skal avdekkes og håndteres.

Kommunen og fylkeskommunen har plikt til å utarbeide skolereglement etter opplæringsloven §§ [2–9](#) og [3–7](#). De kommunale forskriftene til opplæringslovens § 2–9 om skolens ordensreglement gir bestemmelser om elevenes rettigheter og plikter, regler om atferd og om hvilke tiltak skolen skal kunne nytte overfor elever som bryter ordensreglementet. Forskriftene har også bestemmelser om refsingstiltak som skal kunne brukes ved brudd på reglement, og om fremgangsmåten når slike saker skal behandles. Fylkeskommunene skal gi tilsvarende forskrifter om ordensreglement for den enkelte videregående skole, jf. §3–7.

Personalets handlingsplikt overfor krenkende adferd

Opplæringsloven § 9a–3 andre ledd

Dersom nokon som er tilsett ved skolen, får kunnskap eller mistanke om at ein elev blir utsett for krenkjande ord eller handlingar som mobbing, diskriminering, vald eller rasisme, skal vedkommande snarast undersøkje saka og varsle skoleleiinga, og dersom det er nødvendig og mogleg, sjølv gripe direkte inn.

Bestemmelsen presiserer og supplerer kravet i opplæringsloven [§ 1–2 siste ledd](#) og skolens og personalets alminnelige omsorgsplikt for barn i skolen.

Elever som opplever å bli utsatt for mobbing, vold, rasisme eller ulike former for diskriminering, skal kunne stole på at skolen tar problemene deres på alvor. Skolen skal, eventuelt i samarbeid med andre myndigheter, iverksette nødvendige tiltak for å stanse slik atferd.

Det er viktig å understreke at denne bestemmelsen handler om mer enn mobbing. Mobbing, vold, rasisme og diskriminering er bare eksempler på "krenkende ord eller handlinger". Loven gjelder også andre former for krenkende ord eller handlinger, slik som negative, enkeltstående utsagn om en persons utseende, klær, tro, dialekt osv.

Definisjoner:

Mobbing:

- En person blir mobbet når han eller hun, gjentatte ganger og over tid, blir utsatt for negative handlinger fra en eller flere personer. Det er en negativ eller aggressiv handling når noen med vilje påfører en annen person skade eller smerte – ved fysisk kontakt, ved ord eller på andre måter. For å kunne bruke betegnelsen mobbing skal det også være en viss ubalanse i makt- og styrkeforholdet: den som blir utsatt for de negative handlingene, har vanskelig for å forsvare seg og er noe hjelpeløs overfor den eller de som plager ham eller henne.
- Etter denne definisjonen, som også blir brukt internasjonalt, er mobbing kjennetegnet av disse tre kriteriene: 1) Det dreier seg om aggressiv eller ondsinnet adferd, som 2) gjentar seg og varer ved over en viss tid 3) i en mellommenneskelig relasjon som er preget av en viss ubalanse i styrke- eller maktforholdet. Mobbing inntreffer ofte uten noen åpenbar provokasjon fra offeret si side.
- Loven omfatter både direkte mobbing, med etter måten åpne angrep på offeret, og indirekte mobbing, med sosial isolering og utestenging fra gruppa.

Diskriminering:

- Diskriminering innebærer at en person blir dårligere behandlet eller trakassert, for eksempel på grunn av kjønn, funksjonsdyktighet, trosbekjennelse, hudfarge, nasjonal eller etnisk opprinnelse. Diskriminering kan både være direkte og indirekte.

Rasisme:

- Rasisme omfatter diskriminering på grunnlag av "rase", hudfarge eller nasjonalt eller etnisk opphav.

Bestemmelsen gjelder også krenkende ord og handlinger som ikke er mobbing, vold, diskriminering eller rasisme, slik som for eksempel enkeltstående ytringer om utseende eller funksjonshemninger.

Ord eller handlinger som i utgangspunktet ikke er ment å være krenkende, vil likevel kunne oppfattes slik. Ulike aldersgrupper og sosiale og kulturelle grupper vil ha ulike normer for adferd. Et utsagn eller en handling som ville være akseptabel innad i gruppen, vil kunne virke krenkende eller skremmende på elever utenfor denne. Her kan det være en utfordring å finne balansen mellom humor og krenkelser.

Bestemmelsen gjelder både situasjoner der krenkende ord eller handlinger kommer fra medelever og der de kommer fra personalet.

Plikten til å undersøke saken betyr at hendelsesforløpet, eventuelt omfanget av problemene, i størst mulig grad må klarlegges. Det er særlig viktig å oppklare eventuelle misforståelser. Et utsagn som blir oppfattet som en krenkelse, kan ha vært humoristisk ment. Personalet må da søke å forklare dette for den forulempede, samtidig som kommentarens opphavsperson får beskjed dersom vedkommende har

gått over streken. Av hensyn til elevenes rettssikkerhet er det et mål at flest mulige forhold blir belyst før det eventuelt blir aktuelt med disiplinærtiltak.

Mobbing kan være vanskelig å observere direkte. Dette gjelder særlig indirekte mobbing, for eksempel sosial isolering og utestenging fra fellesskapet. Hendelser som personalet observerer eller får melding om, kan være tegn på at en elev blir mobbet, men kan også være tegn på noe annet. Det er derfor viktig at skolen har utviklet rutiner/prosedyrer for å kartlegge det psykososiale miljøet, for å få informasjon om det for eksempel er mobbing mellom elevene eller mellom lærere og elever.

[Elevinspektørene](#) vil kunne være et redskap her. Elevinspektørene er en nettbasert spørreundersøkelse hvor elever kan gi sin vurdering av skolen. Hensikten med Elevinspektørene er at elevene skal kunne påvirke sin opplæring på skolen, og si sin mening om forhold som er viktige for å lære og for å trives.

En del situasjoner kan løses ved at den enkelte ansatte griper direkte inn og for eksempel irrettesetter atferden. Dersom vedkommende ansatte anser situasjonen som truende for sin egen helse og sikkerhet, vil handlingsplikten begrense seg til å tilkalle hjelp fra kolleger og eventuelt politi.

Det må utvises et visst skjønn ut fra sakens alvor før skoleledelsen kobles inn. For skolens systemrettede arbeid for å bedre skolemiljøet er det imidlertid viktig at ledelsen er best mulig informert om alle forhold som kan ha betydning for dette. Tilfeller av mobbing og vold må alltid rapporteres til ledelsen. Samtidig er det viktig at ledelsen blir klar over hvilke generelle atferdsproblemer man har i elevgruppen, og om enkeltelever er spesielt utsatt. Dersom elevene i en gruppe til stadighet bruker krenkende ord, bør skolens ledelse være klar over dette. Det er også viktig at personalet og ledelsen har drøftet seg fram til en felles holdning, slik at de reagerer likt overfor samme type adferd.

Plikten til å behandle henstillinger og retten til å klage

Opplæringsloven § 9a–2 siste ledd:

Dersom ein elev eller forelder, eller eit av råda eller utvala ved skolen der desse er representerte, ber om tiltak for å rette på fysiske miljøtilhøve, skal skolen snarast mogleg behandle saka etter reglane om enkeltvedtak i forvaltningslova. Om skolen ikkje innan rimeleg tid har teke stilling til saka, vil det likevel kunne klagast etter føresegnene i forvaltningslova som om det var gjort enkeltvedtak.

Opplæringsloven § 9a–3 siste ledd

Dersom ein elev eller forelder ber om tiltak som vedkjem det psykososiale miljøet, deriblant tiltak mot krenkjande åtferd som mobbing, diskriminering, vald eller rasisme, skal skolen snarast mogleg behandle saka etter reglane om enkeltvedtak i forvaltningslova. Om skolen ikkje innan rimeleg tid har teke stilling til saka, vil det likevel kunne klagast etter føresegnene i forvaltningslova som om det var gjort enkeltvedtak.

Plikten til å behandle henstillinger fra elever og foreldre

Opplæringsloven § 9a–2 siste ledd pålegger skolen å ta stilling til henstillinger fra elever og foreldre om å rette på forhold ved det fysiske skolemiljøet. En tilsvarende plikt gir § 9a–3 siste ledd for det psykososiale miljøet.

Henstillingene kan komme fra elever, foresatte eller fra de rådene og utvalgene som representerer dem. Dette kan være skolens råd og utvalg, som nevnt i opplæringsloven kapittel 13, eller andre utvalg på skolen.

Henstillingene kan for eksempel gjelde konkrete fysiske forhold, manglende rutiner for skolemiljøarbeidet eller spørsmål om tiltak i et konkret tilfelle av mobbing. Henstillingene fra elever og foreldre bør være mest mulig konkrete. Det bør gjøres så klart som mulig hva som er problemet, og – dersom det er mulig – også hvilke tiltak som ønskes. Det er imidlertid ikke alltid like lett for elevene og foreldrene å vite hvilke tiltak som er best egnet. I utgangspunktet må det derfor være tilstrekkelig at problemet er klargjort, og at det i første omgang overlates til skolen/skoleeieren å vurdere hvilke tiltak som er best egnet til å løse det.

Henstillingene skal normalt rettes til skolens ledelse. Ledelsen ved den enkelte skole vil ha et selvstendig ansvar i de tilfellene hvor tiltakene ligger innenfor eget budsjettansvar eller egen råderett. Dette vil blant annet gjelde de fleste henstillinger om det psykososiale skolemiljøet og om bedring av det systematiske skolemiljøarbeidet. Henstillinger om større kostnadskrevenne tiltak vil skoleledelsen måtte bringe videre til skoleeieren. Skoleeieren vil i alle tilfeller ha det overordnede ansvaret for at henstillingene blir vurdert.

Skolen/skoleeieren plikter å vurdere henstillingen og "snarast mogleg" ta stilling til om tiltak skal settes i verk. Kravet om at dette må skje "snarast mogleg" må tolkes ekstra strengt der det blir bedt om tiltak for å avverge helsefare.

Dersom skolen/skoleeieren selv ikke har tilstrekkelig fagkunnskap til å vurdere forholdene, må de bringe inn slik fagkunnskap. Når det gjelder det fysiske skolemiljøet, vil blant annet det miljørettede helsevernet i kommunen eller de kommunale byggeomyndighetene ha slik kunnskap.

Når det gjelder det psykososiale skolemiljøet, kan kommunens pedagogisk-psykologisk tjeneste (PP-tjenesten) brukes som sakkyndig. Opplæringsloven § 5–6 pålegger PP-tjenesten å *"hjelp skolen i arbeidet med kompetanseutvikling og organisasjonsutvikling for å leggje opplæringa betre til rette for elevar med særlege behov"*. Opplæringsloven gir PP-tjenesten en aktiv rolle i forhold til det pedagogiske arbeidet ved skolene, og PP-tjenesten skal ha særlig kompetanse innenfor det psykososiale læringsmiljøet.

Henstillingene skal etter loven behandles etter reglene om enkeltvedtak i forvaltningsloven. Dette innebærer blant annet at skolen/skoleeieren har ansvar for at saken er så godt opplyst som mulig før vedtak treffes (forvaltningsloven § 17), vedtaket skal være skriftlig med mindre dette av praktiske grunner vil være særlig byrdefullt, og den eller de som har kommet med henstillingen, skal få melding om vedtaket (forvaltningsloven § 27). Sammen med vedtaket skal det følge en begrunnelse, med mindre det er grunn til å tro at ingen vil være misfornøyd med avgjørelsen (forvaltningsloven § 24).

Etter forvaltningsloven § 11a skal det i saker som gjelder enkeltvedtak gis et foreløpig svar dersom henvendelsen ikke kan besvares i løpet av en måned etter at den er mottatt.

Etter opplæringsloven §§ 9a–2 og 9a–3, begges siste ledd, vil skolens reaksjon regnes som enkeltvedtak selv om tiltak ikke blir satt i verk. Dette betyr at elevene eller foreldrene kan klage til fylkesmannen som om det var gjort et vedtak.

Henstillinger til kommunens miljørettede helsevern

Dersom skolen/skoleeieren får en henstilling der elevene/foreldrene ber om tiltak for å rette på skolemiljøet, kan skolen/skoleeieren gjennom dette bli klar over forhold som de må melde fra om til kommunens miljørettede helsevern. Etter [forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler § 5 første ledd](#) har skolens leder plikt til "å legge fram de opplysninger som er nødvendige for at kommunestyret skal kunne gjennomføre sine oppgaver etter denne forskrift".

Før elevene/foreldrene klager til fylkesmannen, bør de, for å få en grundig faglig behandling av saken, bringe saken inn for kommunens miljørettede helsevern.

Det miljørettede helsevernet er en del av kommunehelsetjenesten. Ifølge kommunehelsetjenesteloven skal kommunen ha et miljørettet helsevern som blant annet har som oppgave å føre tilsyn med at skolene oppfyller kravene til skolemiljøet i [forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler](#). Kravene i denne forskriften utdyper de generelle kravene til miljøet i opplæringsloven kapittel 9a. Det miljørettede helsevernet kan veilede skolen i hvordan den skal oppfylle kravene i forskriften, og dermed også oppfylle kravene i opplæringsloven. Om nødvendig kan kommunens miljørettede helsevern også gi skolen pålegg om å rette på forhold som strider mot kravene. Fordelen med å bringe inn det miljørettede helsevernet før man klager til fylkesmannen er at det miljørettede helsevernet har fagkunnskap både om skolemiljø og lokalmiljøkunnskap, og – ikke minst – er lokalisert i kommunen. Dersom kommunens miljørettede helsevern gjør et vedtak man er fornøyd med, vil man oppnå at tiltak blir iverksatt uten at det blir nødvendig å klage videre til fylkesmannen.

Klageretten

Opplæringsloven § 9a–2 og 9a–3, begge siste ledd siste setning
[...] Om skolen ikkje innan rimeleg tid har teke stilling til saka, vil det likevel kunne klagast etter føresegnene i forvaltningslova som om det var gjort enkeltvedtak.

Generelt om klageretten

Når skolen/skoleeieren har behandlet henstillingen, vil skolens/skoleeierens beslutning om å iverksette tiltak regnes som et enkeltvedtak. Dersom elevene eller foreldrene mener at tiltakene ikke er tilstrekkelige, kan de klage vedtaket inn for fylkesmannen.

Også dersom henstillingen ikke blir fulgt opp av skolen/skoleeieren i det hele tatt, kan man klage til fylkesmannen. Har skolen/skoleeieren ikke innen rimelig tid tatt stilling til saken, vil også dette etter bestemmelsenes siste setning regnes som et vedtak som kan klages til fylkesmannen.

Hvem kan klage?

Den eller de som har bedt om tiltak, har rett til å klage avgjørelsen eller mangelen på avgjørelse inn for fylkesmannen. Også andre enn de som har bedt om tiltak, kan klage, dersom tiltaket ville ha hatt betydning for dem. Dette følger av reglene om rettslig klageinteresse etter forvaltningsloven § 28. Representative organer som Elevorganisasjonen og Forelderutvalget for grunnskolen har også rettslig klageinteresse når de eventuelt klager på vegne av sine medlemmer.

Hva skal til for at man kan klage?

Skolen/skoleeieren må få tid til å vurdere saken før det eventuelt kan være aktuelt å klage. Hva som er "rimeleg tid", vil blant annet avhenge av hvor alvorlig virkningen av miljøet kan tenkes å være for elevene. Det kan blant annet være behov for å drøfte saken med kommunehelsetjenesten eller de kommunale byggemyndighetene, eller med kommunens pedagogisk- psykologisk tjeneste (PP-tjenesten). Etter

forvaltningsloven § 11a skal det i saker som gjelder enkeltvedtak, gis et foreløpig svar dersom henvendelsen ikke kan besvares i løpet av en måned etter at den er mottatt.

Dersom klagen blir satt fram før det er gått "rimeleg tid", kan klagen avvises. Dette vil det i første rekke være opp til skolen/skoleeieren å avgjøre, jf. forvaltningsloven § 33 andre ledd, andre punktum. En slik avvisning kan det klages over, og skolen/skoleeieren plikter å opplyse om dette. Det vil være opp til fylkesmannen å avgjøre om skolen har fått "rimeleg tid" til å avgjøre saken, slik at klagen kan behandles.

Dersom skolen/skoleeieren har gjort vedtak om tiltak, må elevene/foreldrene klage før klagefristen på 3 uker er ute, jf. forvaltningsloven § 29. Etter forvaltningsloven § 31 kan klagen i visse tilfelle behandles selv om klagefristen er ute.

Dersom skolen/skoleeieren *ikke* har gjort noe vedtak, vil det derimot ikke være noen klagefrist. I slike tilfeller vil en klage ikke kunne avvises med den begrunnelse at klagefristen ikke er holdt.

Så lenge et forhold er under behandling i en klagesak, kan man ikke komme med nye henstillinger og klager over det samme forholdet. Etter alminnelige forvaltningsrettslige regler kan slike nye henstillinger og klager avvises, såfremt det ikke har kommet fram moment som gjør at saken bør vurderes på nytt. Det samme gjelder dersom saken allerede har vært behandlet og avgjort av klageorganet.

Hvordan klager man i praksis?

Klagen skal alltid leveres til det organet som har eller skulle ha avgjort saken i første instans, dvs. skoleledelsen eller skoleeieren. Det er fylkesmannen som er klageinstans, men før fylkesmannen tar saken til behandling, må skolen/skoleeieren ta stilling til saken en gang til.

Dersom man vil klage over vedtak eller manglende vedtak fra kommunens miljørettede helsevern, leverer man klagen dit.

Klagen bør utforme klagen skriftlig. Skolen/skoleeierens plikter etter forvaltningsloven å hjelpe klageren med veiledning og eventuell hjelp til utforming av klagen. Dersom det er skolen/skoleeieren som skriver ned klagen, bør klageren forsikre seg om at klagen er formulert slik han eller hun ønsker den. Det er viktig å unngå at det oppstår tvil om hva det klages over.

Hva skjer med klagen?

Fornytt behandling hos skolen/skoleeieren

Når skolen/skoleeieren har mottatt klagen, skal det vurderes om klagen skal tas til følge. Dersom klagen ikke tas til følge, sendes klagen til klageinstansen, som er fylkesmannen. Dersom det er skolen selv som har mottatt klagen, skal den normalt sendes via skoleeieren.

Skolen/skoleeieren kan også søke veiledning fra andre offentlige eller private instanser.

Klagesaksbehandlingen hos fylkesmannen

Når fylkesmannen mottar en klage over manglende tiltak vedrørende det fysiske eller det psykososiale miljøet, vil fylkesmannen først måtte se etter om førstinstansen (skolen/skoleeieren) har gjort en faglig vurdering av forholdene og av om tiltak er påkrevet, og i så fall hvilke.

Dersom saken er til behandling hos kommunens miljørettede helsevern, vil fylkesmannen avvente en avgjørelse herfra, eventuelt forsikre seg om at det miljørettede helsevernet ikke vil bruke sin myndighet innen rimelig tid.

Nærmere om klage over vedtak eller manglende vedtak fra kommunens miljørettede helsevern

Vedtak gjort av det miljørettede helsevernet kan klages til fylkesmannen, se [kommunehelsetjenesteloven § 4a–12](#) jf. [forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler § 27](#). Dersom elevene/foreldrene har henvendt seg til det miljørettede helsevernet med en konkret henstilling, og ikke fått svar på denne, vil elevene/foreldrene ha like stor interesse av å få prøvd saken hos en klagemyndighet som de ville ha hatt dersom det for eksempel var gjort et vedtak i elevenes disfavør. I veilederen til [forskriftens § 27](#) er det lagt til grunn at manglende bruk av myndighet her kan være gjenstand for klage til fylkesmannen.

Hva skal man klage over – skolens/skoleeierens manglende tiltak eller kommunens miljørettede helseverns unnlattelse av å gripe inn overfor skolen?

Om man velger å klage på skolens/skoleeierens "avgjørelse" om ikke å gjøre noe, eller det miljørettede helsevernets manglende inngripen, vil være et spørsmål om hensiktsmessighet. Man kan også velge å klage over begge "ikke-vedtakene". I klagen bør man gjøre oppmerksom på dette.

Det systematiske arbeidet med skolemiljøet (internkontroll)

§ 9a–4 Systematisk arbeid for å fremje helsa, miljøet og tryggleiken til elevane
Skolen skal aktivt drive eit kontinuerleg og systematisk arbeid for å fremje helsa, miljøet og tryggleiken til elevane, slik at krava i eller i medhald av dette kapitlet blir oppfylte. Skoleleiinga har ansvaret for den daglege gjennomføringa av dette. Arbeidet skal gjelde det fysiske så vel som det psykososiale miljøet.

Et godt skolemiljø avhenger av bevisste holdninger og et målrettet og systematisk arbeid. Opplæringsloven § 9a–4 pålegger skolen å arbeide aktivt og målrettet for å oppfylle kravene til skolemiljøet i opplæringsloven.

Skolen har også plikt til å føre internkontroll med skolemiljøet etter [forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler § 5](#), og dessuten etter arbeidsmiljøloven, etter brannvernlovgivningen og annen helse-, miljø- og sikkerhetslovgivning (HMS-lovgivning). Det systematiske arbeidet med skolemiljøet etter opplæringsloven bør ses i sammenheng med og innarbeides i den internkontrollen som allerede eksisterer etter disse lovene, og annen helse-, miljø- og sikkerhetslovgivning, slik at man unngår dobbeltarbeid.

Internkontroll innebærer å omsette kravene i lov og forskrift til konkrete mål for skolemiljøet, kartlegge utfordringene og planlegge og iverksette tiltak for å nå målene. Arbeidet må omfatte hele skolemiljøet – fysisk og psykososialt, innendørs og utendørs. Virksomheten må dokumentere at dette er etablert, og at det faktisk blir fulgt opp. Internkontroll favner om alt fra renhold til det skolen gjør for å forebygge, oppdage og håndtere mobbeprobler.

Formålet med internkontrollplikten er todelt: For det første tvinger plikten skolen til aktivt å følge opp kravene i lovverket. For det andre letter internkontrollen arbeidet for tilsynsmyndigheten ved at skolen dokumenterer hvordan den forstår kravene, og hva den faktisk gjør for å oppfylle dem.

Forebyggende tiltak kan settes i verk både på skole- og på klasse- eller gruppenivå, og det er viktig at elevene selv får delta i dette arbeidet. Departementet vil oppfordre til at man benytter høvet til å gi ordensregler som del av det organiserte skolemiljøarbeidet.

Et effektivt skolemiljøarbeid krever at elevene, personalet og eventuelt de foresatte tar aktivt del, i både utformingen og gjennomføringen. Brukerne er en viktig ressurs. De oppholder seg i miljøet og har en viktig kunnskap når det gjelder deres eget miljø. Det er viktig at personalet og elevene som skal arbeide aktivt med internkontrollen, får et eierforhold til denne. Dersom skolen søker ekstern hjelp til å utarbeide opplegg for internkontroll, vil det være en særlig utfordring for skolen å sørge for å involvere

personalet og elevene i utformingen, slik at internkontrollen blir best mulig tilpasset de lokale forholdene og forutsetningene.

En forutsetning for å lykkes er at skolen selv har satt seg konkrete mål ut fra de generelle kravene i lovverket, og at planer og tiltak er tilpasset til de lokale utfordringene. Internkontroll forutsetter dessuten at arbeidet blir løpende vurdert og jevnlig revidert. Man må unngå at internkontroll blir noe statisk, "en perm i hylla". Med hjemmel i ulike HMS-lover har Arbeids- og administrasjonsdepartementet gitt en egen [forskrift om systematisk helse-, miljø- og sikkerhetsarbeid i virksomheter \(HMS-forskriften\)](#). Denne definerer nærmere hva systematisk arbeide med helse, miljø og sikkerhet innebærer, og vil således ha indirekte betydning for plikten til skolen/skoleeieren etter opplæringsloven § 9a–4. Se [Arbeidstilsynets hjemmesider](#) for mer informasjon om hvordan skolen kan organisere arbeidet med helse, miljø og sikkerhet.

Veiledninger, programmer m.v. til hjelp i skolemiljøarbeidet

[Veileder til forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler § 4](#)

[Veileder til HMS-forskriften](#)

Arbeidstilsynets [temasider om systematisk HMS-arbeid](#).

Læringscenterets [Møteplass for lærings- og oppvekstmiljøet](#), har blant annet oversikt over tiltak mot mobbing.

[Miljø og helse - en forskningsbasert kunnskapsbase](#) fra [Statens institutt for folkehelse](#). Har blant annet en egen del om [ulykker](#).

[Helse og Miljøtjenester](#) har utviklet [Miljøprosessen](#) – en arbeidsbok til bruk for skoler og barnehager for å overholde de myndighetskrav som er gitt i forskrift om miljørettet helsevern i skoler og barnehager. Arbeidsboken skal gi styrer/rektor et redskap til hjelp i arbeidet med å følge opp forskriftens intensjoner og krav på en enkel, sikker og kostnadseffektiv måte.

[Godt innemiljø i skolen. ISIAQ rapport](#)

Rapporten er laget av ISIAQ – International Society for Indoor Air Quality and Climate – og finnes i en norsk oversettelse på hjemmesidene til Norsk Forum for Bedre Innemiljø for Barn (NFBIB), www.innemiljo.net.

MEIS (<http://www.miljolare.no/fagstoff/by/meis/>)

MEIS står for Miljø, Energi og Inneklima i Skolen og er et miljølæreprogram der elevene kan arbeide blant annet med miljøet i klasserommet. Gjennom læringsprosessen vil ungdommene få innsikt i hva som bestemmer inneklimaet, hvordan dårlig inneklima virker inn på trivsel og helse, og ikke minst hvordan de kan være med og bedre inneklimaet og bruke energi effektivt. Programmet inneholder et

rapporteringsystem for oppfølging av energiforbruk og en inneklimadatabase. Data fra skolene legges inn i en felles database, slik at skolene kan sammenligne og utveksle data og erfaringer. Programmet er et velegnet utgangspunkt for prosjektarbeid.

[Nettverk for miljølære](#) er et verktøy i arbeidet med miljøopplæring. Her kan man blant annet velge programmer hvor man arbeider med det fysiske eller det psykososiale miljøet ved skolen. Bak Nettverk for miljølære står blant andre [Utdannings- og forskningsdepartementet](#) (UFD) og [Læringssenteret](#).

Kai Gustavsen: *Barns innemiljø, Veileder for praktisk inneklimatearbeid i klasserommet og barnehageavdelingen*. Kommuneforlaget 1999

Denne viser hvordan lærere og barnehageansatte, i samarbeid med blant andre barna og foreldrene, med enkle tiltak kan gjøre store forbedringer av innemiljøet i klasserommet og i barnehagen. Ideene, metodene og tiltakene behøver ikke medføre store kostnader, og enkelte tiltak kan til og med føre til kostnadsreduksjoner.

Kan bestilles fra Kommuneforlaget AS, Postboks 1263, Vika, 0111 OSLO

Svein Erik Dørum, Kai Gustavsen: *Fra paragraf til miljø*. Kommuneforlaget 1999.

Et mer omfattende hjelpemiddel for å bedre innemiljøet. Metoder og eksempler på hvordan arbeidet med internkontroll og HMS kan gjøres i praksis. Viser at tiltak behøver ikke medføre økte kostnader, og i mange tilfeller opplever man kostnadsreduksjoner.

Kan bestilles fra Kommuneforlaget AS, Postboks 1263, Vika, 0111 OSLO

Se også nyttige tips på www.inneklima.com, under "Tiltak" og "Målinger og analyser", og hjemmesiden til [Norsk Forum for Bedre Innemiljø for Barn](#).

Samarbeidsgruppen for brannvern i skolen har laget [undervisningsopplegg om brannvern for skoleelever](#).

[FUG](#) (Forelderutvalget for grunnskolen) har egen hjemmeside med mye stoff om skolemiljøet. For foreldre som vil påvirke barnas miljø, har de laget et [ideark om skolens arbeidsmiljø](#).

Elevdeltaking i skolemiljøarbeidet

Generelt om elevdeltaking

§ 9a–5 første ledd

Elevane skal engasjerast i planlegginga og gjennomføringa av det systematiske arbeidet for helse, miljø og tryggleik ved skolen. Skolen skal leggje oppgåver til rette for elevane etter kva som er naturleg for dei enkelte klassetrinna.

Opplæringsloven § 9a–5 første ledd slår fast at elevene på alle klassetrinn skal engasjeres i det systematiske arbeidet med skolemiljøet, og få oppgaver etter hva som naturlig kan forventes på de enkelte klassetrinn.

Elevene skal være med på å drøfte tiltak for et godt skolemiljø, slik som for eksempel tiltak for å forebygge mobbing. De kan også være med på å lage og gjennomføre daglige rutiner for å bedre innklimaet, om enkelt renhold, bruk av innesko innendørs, enkle målinger og observasjoner av det fysiske innemiljøet osv.

Se også opplæringsloven § 9a–6 om informasjonsplikt og uttalerett nedenfor.

Det finnes ulike modeller for hvordan elevene kan engasjeres i skolemiljøarbeidet, se [her](#).

Skolemiljørepresentantene

§ 9a–5 andre til femte ledd

Elevrådet kan nemne opp skolemiljørepresentantar til å vareta elevane sine interesser overfor skolen og myndighetene i saker som har med skolemiljøet å gjere. Skolemiljørepresentantane deltek i planlegginga og gjennomføringa av det systematiske helse-, miljø- og tryggingsarbeidet ved skolen i den grad det vedkjem skolemiljøet for elevane.

Elevane kan møte med inntil to skolemiljørepresentantar i arbeidsmiljøutvalet der eit slikt er oppretta ved skolen i samsvar med lov 4. februar 1977 nr. 4 om arbeidervern og arbeidsmiljø m.v., når dette behandlar spørsmål som vedkjem skolemiljøet for elevane. Skolemiljørepresentantane har da talerett og rett til å få meininga si protokollert. Skolemiljørepresentantane skal ikkje vere til stades når utvalet behandlar saker som er omfatta av teieplikt etter lover eller forskrifter.

Skolemiljørepresentantane har rett til den informasjon som trengst for oppdraget, så langt informasjonen ikkje er omfatta av teieplikt etter lover eller forskrifter.

Skolemiljørepresentantane har rett til den opplæring og det fritak frå undervisningstimar som trengst for å skjøtte oppgåvene.

Opplæringsloven § 9a–5 andre ledd gir elevrådet rett til å utnevne skolemiljørepresentanter. Disse er tiltenkt et særlig ansvar for å overvåke skolemiljøet på vegne av elevene, komme med forslag og delta i utformingen av det systematiske helse-, miljø- og sikkerhetsarbeidet.

Tredje ledd gir to av skolemiljørepresentantene møte- og talerett i arbeidsmiljøutvalget ved skolen når dette behandler saker som har betydning for elevenes skolemiljø. Der det ikke er arbeidsmiljøutvalg ved den enkelte skolen, har skolemiljørepresentantene møte- og talerett i det arbeidsmiljøutvalget i kommunen eller fylkeskommunen som behandler saker knyttet til den aktuelle skolen. Bestemmelsene er ikke til hinder for at skolene selv oppretter for eksempel egne skolemiljøutvalg, sammensatt av representanter for de tilsatte, elevene, foreldrene og skolehelsetjenesten.

Etter fjerde og femte ledd har skolemiljørepresentantene rett til informasjon, opplæring og fritak fra undervisningstimer slik at de kan skjøtte oppgavene sine. Departementet viser ellers til opplæringsloven [§ 11–8](#), som gir representanter for elevene i videregående opplæring møte- og talerett i fylkeskommunale nemnder etter tilsvarende regler som for tilsatte.

Informasjonsplikt og uttalerett

§ 9a–6 første ledd

Samarbeidsutvalet og skoleutvalet, og dessutan elevrådet og foreldrerådet, skal haldast løpande underretta om alle tilhøve – deriblant hendingar, planar og vedtak - som har vesentleg betydning for skolemiljøet. Råda og utvala har på førespurnad rett til å få framlagt dokumentasjon for det systematiske helse-, miljø- og tryggleiksarbeidet ved skolen.

Opplæringsloven § 9a–6 første ledd pålegger skolen å holde samarbeidsutvalget, skoleutvalget, elevrådet og foreldrerådet løpende underrettet om alle forhold som har vesentlig betydning for skolemiljøet. Dette vil blant annet gjelde problemer i miljøet, slik som for eksempel alvorlige voldsepisoder eller vedvarende dårlige psykososiale forhold, eller for eksempel problemer med temperaturreguleringen i klasserommet. Det kan også dreie seg om utarbeiding av opplegg for det systematiske arbeidet for skolemiljøet med for eksempel renholdsrutiner. Andre viktige eksempel er vedtak gjort enten av skolen selv, skoleeieren eller av tilsynsmyndighetene.

De samme organene har rett til fullt innsyn i dokumentasjonen av skolens systematiske arbeid for skolemiljøet, i planer, skrevne rutiner, målinger, rapporter osv.

I begrensningene "vesentleg betydning" ligger det at for eksempel dagligdagse enkelthendinger eller mindre endringer av rutiner ikke omfattes av plikten.

§ 9a–6 andre ledd

Råda og utvala som er nemnde i første ledd, skal så tidleg som mogleg takast med i planlegginga og gjennomføringa av miljøtiltak ved den enkelte skolen, og har rett til å uttale seg og komme med framlegg i alle saker som har betydning for skolemiljøet.

Etter opplæringsloven § 9a–6 andre ledd skal skolen/skoleeieren ta rådene og utvalgene med i planleggingen og gjennomføringen av miljøtiltak på et så tidlig tidspunkt som mulig. Dette er særlig viktig ved oppføring eller rehabilitering av skolebygg, og ved utarbeiding og større revisjoner av det systematiske helse-, miljø- og sikkerhetsarbeidet ved skolen.

Ansvar for å ta med de nevnte rådene og utvalgene vil ligge på skoleeieren når det gjelder byggeprosjekter, og på skolens ledelse når det gjelder utforming og revisjon av det systematiske skolemiljøarbeidet.

Bestemmelsen må ses i sammenheng med første ledd om underretning.

§ 9a–6 tredje ledd

Dersom skolen blir klar over tilhøve ved skolemiljøet som kan ha negativ verknad for helsen til elevane, skal elevane og dei føresette snarast mogleg varslast om det.

Opplæringsloven § 9a–6 tredje ledd inneholder bestemmelser om varslingsplikt overfor elevane og eventuelt de foresatte når skolemiljøet kan ha negativ virkning for helsen til elevane. Informasjon skal gis til alle elever og foreldre så snart som mulig. Når miljøet ikke lenger bare er utilfredsstillende i forhold til trivsel og læring, men kan ha negativ virkning for helsen, må alle elever og foresatte få vite om det. Bestemmelsen gjelder forhold som *kan* ha negativ innvirkning på helsen. Det er altså ikke nødvendig at forholdene allerede har fått eller klart vil få slik negativ virkning.

Skoleeieren har det overordnede ansvaret for slik varsling, men ledelsen ved den enkelte skole har også et selvstendig ansvar.

Se også forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler [§ 5 annet ledd](#), som sier at skolens leder skal "sørge for at det uoppfordret gis relevant informasjon til foresatte og/eller elever om forhold ved virksomheten som kan ha negativ innvirkning på helsen".

Straff

§ 9a–7 Straff

Med bøter eller fengsel i inntil 3 månader eller begge delar blir den straffa som forsettleg eller aktlaust bryt krava i dette kapitlet eller i forskrifter gitt i medhald av det. Medverknad blir straffa på same måten.

Strafferammen er den samme som etter [kommunehelsetjenesteloven § 4a–11](#), jf. Se også [forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler § 28](#).

For andre sanksjoner se [her](#).

Kapittel 9a omfatter også skolefritidsordningen

§ 9a–8 Skolefritidsordninga

Føresegnene i dette kapitlet gjeld også for skolefritidsordning oppretta etter lova her.

Opplæringsloven § 9a–8 understreker at kravene til skolemiljøet skal gjelde for skolefritidsordningen (SFO). Dette gjeld også når skolefritidsordningen omfatter aktiviteter utenfor skolens område, eller blir drevet i lokaler utenfor skolen.

Dersom skolefritidsordningen er lokalisert i skolens lokaler, vil også forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler gjelde denne.

Helsedepartementet arbeider med en generell forskrift om miljørettet helsevern, som blant annet vil omfatte skolefritidsordningen der denne ikke reguleres av annet regelverk.

Forskrifter

§ 9a–9 Forskrifter

Departementet kan gi nærmare forskrifter om skolemiljøet til elevane.

Opplæringsloven § 9a–9 gir departementet fullmakt til å gi forskrifter om skolemiljøet. Forskriftene kan blant annet utdype kravene til det fysiske og det psykososiale miljøet, til internkontroll og brukermedvirkning. Forskriftene kan omfatte alle miljøfaktorer som kan virke inn på helsen, trivselen og læringen til elevene. Bestemmelsen fører videre forskriftshjemmelen i den tidligere § 9–3 andre ledd.

Forskrifter til opplæringsloven

Departementet har ikke gitt nye forskrifter til kapittel 9a. Det vises imidlertid til forskrift til opplæringsloven (forskrift 28. juni 1999 nr. 722) [§ 12–1 om tryggleik for elevane](#).

Forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler

Departementet viser til at [kommunehelsetjenestelovens forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler](#) fremdeles gjelder, og at denne stiller de samme kravene til skolemiljøet som opplæringsloven 9a og presiserer dem.

Forskrift om systematisk helse-, miljø- og sikkerhetsarbeid i virksomheter (internkontrollforskriften)

Det vises også til Arbeids- og administrasjonsdepartementets [forskrift 6. desember 1996 nr. 1127 om systematisk helse-, miljø- og sikkerhetsarbeid i virksomheter \(internkontrollforskriften\)](#). Denne forskriften gir en mer utførlig beskrivelse av hva internkontroll er, og vil slik sett ha indirekte betydning for den rettslige forståelsen av opplæringsloven § 9a–4. Internkontrollforskriften gjelder allerede direkte for de ansattes arbeidsmiljø og for de deler av elevenes skolemiljø som reguleres av opplæringsloven.

Tilsyn

Om tilsyn

Tilsynsoppgaven er todelt. For det første skal tilsynet se til at virksomhetene oppfyller kravene i loven og forskriftene. For det andre kan tilsynet pålegge skoleeier/skolen å rette opp eventuelle avvik fra kravene.

Systembasert tilsyn

Et systembasert tilsyn betyr at tilsynet konsentrerer seg om å se til at skolene har et tilfredsstillende kontinuerlig og systematisk arbeid for å sikre elevenes helse, miljø og sikkerhet. Denne formen for tilsyn brukes vanligvis også av Arbeidstilsynet og Statens helsetilsyn.

Tradisjonelt har tilsyn foregått ved befaringer eller inspeksjoner. I dag gjennomgår tilsynsmyndighetene virksomhetens systematiske arbeid for helse, miljø og sikkerhet (internkontrollen). Tilsynet intervjuer ansvarlige personer og går igjennom dokumentasjon. Det kan også tas kontroller, stikkprøver e.l. på om internkontrollen fungerer i praksis, og om aktivitetene er i samsvar med myndighetenes krav (såkalt verifikasjon). Formålet med tilsynet er å finne ut om skolene kan dokumentere at de har planer for å sikre elevene et skolemiljø som fremmer helse, trivsel og læring, og at de systematisk følger opp disse planene slik at målene kan nås. Slikt tilsyn kalles også systemrevisjon.

I første omgang er tilsynet rettet mot skoleeieren. Det kan også være aktuelt å se på internkontrollen til en eller flere av skoleeierens virksomheter.

Systemrevisjon kan og bør også gjennomføres av den enkelte skoleeier, uavhengig av det eksterne tilsynet.

Tilsynsorganet kan også gjennomføre direkte tilsyn med de konkrete miljøforholdene dersom dette er nødvendig, enten for å ta stikkprøver eller fordi tilsynsorganet har fått kunnskap om spesielle forhold som må undersøkes nærmere.

Ansvarlige tilsynsmyndigheter

Kommunestyret

Etter [kommunehelsetjenesteloven § 4a–2](#) og [forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler § 25](#) har kommunestyret ansvaret for å føre tilsyn med skolemiljøet. Kommunestyret er også godkjenningsmyndighet. De nye bestemmelsene om skolemiljøet i opplæringsloven kapittel 9a endrer ikke disse pliktene.

Kommunestyrets tilsyn med skolemiljøet er en del av kommunens miljørettede helsevern, og regnes som en helsetjeneste.

Kommunestyret har også ansvaret for tilsyn med miljøkravene i plan- og bygningsloven og byggforskriften, se [plan- og bygningsloven § 10–1](#).

Kommunestyrets myndighet til å gi pålegg

Kommunen kan gi pålegg om gransking, retting, tvangsmulkt og stenging etter kommunehelsetjenesteloven [Kap. 4a](#). Det mest sentrale virkemiddelet vil være pålegg om retting etter [kommunehelsetjenesteloven § 4a–8](#). Det er også kommunen som godkjenner skolene etter forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler. Godkjenning kreves også dersom virksomheten blir utvidet eller endret. Kommunestyret kan "i særskilte tilfelle" gi dispensasjon fra kravene i forskriften. Dårlig økonomi blir ikke regnet som "særskilt tilfelle". Vedtaket i kommunestyret kan klages til fylkesmannen. Dersom kommunestyret ikke bruker sin myndighet til å gi pålegg, kan dette etter forholdene likestilles med at det har gjort vedtak. Ikke-bruk av myndighet vil kunne påklages til fylkesmannen.

Etter [kommunehelsetjenesteloven § 4a–10](#) skal kommunestyret stanse hele eller deler av virksomheten dersom det er miljømessige forhold som representerer en overhengende fare for helseskade. Etter dette regelverket vil dårlig trivsel og læring gi grunnlag for pålegg om retting, men det vil ikke være tilstrekkelig grunn til å stanse virksomheten. Dersom kommunestyret lar være å bruke sin myndighet til å stanse virksomheten i tilfeller da situasjonen tilsier at det skulle ha gjort det, kan fylkesmannen etter klage vedta at virksomheten skal stanses.

Kommunestyret har også myndighet til å gi pålegg etter [plan- og bygningsloven § 89 om vedlikehold og utbedring](#), med fylkesmannen som klageinstans.

Fylkesmannen

Etter opplæringsloven § 14–1 andre ledd fører departementet tilsyn med "verksemder etter denne lova". Denne oppgaven er delegert til fylkesmannen. De tidligere statens utdanningskontorer ble 1. januar 2003 lagt inn under fylkesmannen.

Samtidig ble deler av fylkeslegenes virksomhet lagt under fylkesmannen. Fylkesmannen i hvert fylke har nå personell med kompetanse både innenfor fysisk og psykososialt skolemiljø.

Fylkesmannens myndighet til å gi pålegg

Etter opplæringsloven § 14–1 tredje ledd kan departementet gi pålegg om å rette på forhold som er i strid med loven. Myndigheten til å gi pålegg er delegert til fylkesmannen.

Pålegg kan blant annet rette seg mot konkrete forhold ved det fysiske miljøet eller ved skolens systematiske arbeid med skolemiljøet etter § 9a–4, og rutiner for informasjon til elever og foreldre etter § 9a–5.

I følge lovens forarbeider åpner § 14–1 tredje ledd for at fylkesmannen kan pålegge skolen å stanse eller flytte undervisningen dersom det er nødvendig for at skoleieren skal kunne bringe skolemiljøet i samsvar med kravene i loven. Å stanse undervisningen er et alvorlig tiltak, da et slikt vedtak vil kunne komme i konflikt med elevenes rett til opplæring. Dersom fortsatt virksomhet i et lokale vil kunne medføre fare for helseskade, må hensynet til elevenes helse likevel gå foran retten til opplæring. Slike vedtak må forbeholdes alvorlige tilfeller.

Også pålegg om å flytte undervisningen må man være varsom med. Dersom det finnes alternative lokaler, må det vurderes om disse faktisk vil gi elevene et bedre miljø.

Pålegg gitt av fylkesmannen kan påklages til departementet.

Forholdet mellom fylkesmannen og det kommunale tilsynet

Det finnes i dag ca. 3 260 grunnskoler og 520 videregående skoler i Norge, noe som betyr at fylkesmennene ikke har mulighet til å foreta jevnlig tilsyn med hver enkelt skole i fylket. Dette betyr at fylkesmannen i første omgang må se til at skoleeierne kan dokumentere at de har et tilfredsstillende arbeid for å oppfylle kravene til skolemiljøet. Dette gjøres mest effektivt ved at fylkesmannen forsikrer seg om at det kommunale tilsynet etter forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler fungerer i flest mulig kommuner, slik at innsatsen kan rettes mot de stedene der det er mest behov for tilsyn og veiledning. Helsetilsynet i fylkene kan bistå fylkesmannen med opplysninger om det miljørettede helsevernet i kommunene.

Når to organer fører tilsyn med de samme forholdene, kan det skje at de gir pålegg som går i ulike retninger. Dette bør søkes unngått ved at fylkesmannen undersøker om det kommunale miljørettede helsevernet har behandlet samme forhold, og omvendt. Dersom fylkesmannen har en annen oppfatning, kan fylkesmannen etter klage likevel gi pålegg i strid med det miljørettede helsevernets pålegg.

Helsetilsynet i fylkene (tidligere fylkeslegen)

Helsetilsynet i fylkene fører tilsyn med kommunens helsetjeneste, og således med den kommunale tilsyns- og godkjenningsmyndigheten, etter [lov 30.mars 1984 nr. 15 om statlig tilsyn med helsetjenesten](#).

Arbeidstilsynet

Arbeidstilsynet fører tilsyn med elevenes skolemiljø når elevene deltar i "praktisk opplæring [...] når arbeidet foregår under forhold som kan innebære fare for liv og helse", se [forskrift av 17. juni 1977 nr. 9383 pkt. C. V.](#)

[Arbeidsmiljøloven § 77](#) gir arbeidstilsynet myndighet til å gi pålegg om retting. Vedtak som Arbeidstilsynet gjør, kan klages til Direktoratet for Arbeidstilsynet.

For adresser til nærmeste arbeidstilsyn, se Arbeidstilsynets hjemmesider: www.arbeidstilsynet.no

Straff som sanksjon

Se under omtale av opplæringsloven [§ 9a–7](#).

Dispensasjon fra kravene

Etter [forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler § 26](#) kan kommunestyret i særskilte tilfeller dispensere fra kravene. Det nye kapittelet om skolemiljøet i opplæringsloven rører ikke ved denne dispensasjonshjemmelen. Det kan fremdeles være nødvendig å gjøre unntak fra de mindre grunnleggende delkravene i forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler.

Derimot er det ikke gitt anledning til å dispensere fra kravene i opplæringsloven kapittel 9a. Dette er en naturlig følge av at kravene til skolemiljøet i opplæringsloven kapittel 9a svarer til de grunnleggende og overordnede kravene i forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler. I merknadene til forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler uttalte Sosial- og helsedepartementet at man ikke bør dispensere fra krav som utgjør et hovedformål eller en hovedintensjon med forskriften. Videre har Statens helsetilsyn uttalt at det vanskelig kan bli tale om å dispensere fra de grunnleggende funksjonskravene, slik som for eksempel § 7 i forskriften om at virksomhetene skal være helsemessig tilfredsstillende og § 14 om at virksomheten skal planlegges og drives slik at man forebygger skader og ulykker. Når det ikke gis anledning til å dispensere fra opplæringsloven kapittel 9a, er det derfor en logisk konsekvens av dette. En bestemmelse om å kunne dispensere fra kravene i § 9a ville da undergrave de intensjonene som har ligget bak forskriften.

Klage hvis det er gitt dispensasjon etter forskrift om miljørettet helsevern i barnehager og skoler?

Dersom kommunens miljørettede helsevern har gitt dispensasjon for det forholdet elevene eller foreldrene tar opp, vil dette i seg selv likevel ikke fritta skolen fra å behandle henstillingen. Om fristen for å klage over dispensasjonsvedtaket har gått ut, kan elevene likevel klage over enkeltvedtak eller passivitet fra skolens side. Innenfor fristen for å klage over dispensasjonsvedtaket, kan elevene både klage over skolen sitt enkeltvedtak og over dispensasjonsvedtaket fra kommunehelsetjenesten.

Lenker til eksterne ressurser:

[Elevorganisasjonen](#)

[Forelderutvalget for grunnskolen](#)

[Norsk Forum for Bedre Innemiljø for Barn: http://www.innemiljo.net/](http://www.innemiljo.net/)

Uavhengig og tverrfaglig ekspertgruppe. Medlemmene har bakgrunn fra medisinsk og teknisk forskning, tilsyn og annen forvaltning og fra brukersiden. Forumets mål er å være rådgivende organ for myndigheter, organisasjoner og andre som ønsker faglig informasjon, råd og veiledning i arbeidet med å bedre innemiljøet for barn. Forumet har også som mål å utvikle og utveksle kunnskap, metoder, informasjon, ideer og erfaringer på et høyt faglig nivå.

Inneklima: www.inneklima.com

Inneklima.com er en kunnskapsbank om innemiljøspørsmål på Internett. Redaktør er professor dr.med. Kjell Aas fra Voksentoppen universitetsklinikk, nestor innenfor området barn, astma/allergi og innemiljø.

[Norges Astma- og Allergiforbund: http://www.naaf.no](http://www.naaf.no). Har et eget [inneklimakontor](#).